

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ¹

Adalékok a faipar kultúrtörténetéhez A fa, faanyag, fafeldolgozás egyes művészetekben II.

BEVEZETÉS

A 2003. évi Ankéton előadás hangzott el „Adalékok a faipari kultúrtörténetéhez” címmel, amelyben a fafeldolgozás egyes területeinek tükröződését mutattam be a zene, az irodalom és a művészetek tükrében.

Jelen előadásban megkísérlem, hogy újabb mozaikokat nyújtsak át Önöknek a fa, a faanyag és a fafeldolgozás imázsáról jelen ankétunk alapgondolatának megfelelően.

A FA SZEREPE ÉLETÜNKBEN

Nemcsak erdész körökben ismert az erdő fohásza, amelyet legalább ennyire a fa fohásának lehetne nevezni. Az egész azt a gondolatot sugallja, hogy a fa elkíséri az embert egész életútján: szinte születésétől - a bölcsőtől - egészen elhunytáig, a koporsóig:

Vándor, ki elhaladsz mellettem
ne emelj rám kezet!

Én vagyok a tűzhelyed melege
hideg téli éjszakákon, én vagyok
tornácod barátságos fedele,
melynek árnyékába menekülsz
a tűző nap elől, s gyümölcsöm oltja
szomjadat.

Én vagyok a gerenda, mely házad
tartja, én vagyok asztalod lapja,
én vagyok az ágy, melyben fekszel,
a deszka, amelyből csónakod építed.

¹ Dr. Tóth Sándor László. 1173 Budapest, Sima u. 37/3
Tel.: 2-575-269, E-mail: sandor.toth9@freemail.hu

Én vagyok házad ajtaja,
bölcsőd fája – koporsód fedele.

Vándor, ki elmégy mellettem,
hallgasd a kérésem:
ne bánts!

Hasonló gondolatot tükröz Erdélyi Józsefnek „A fa” című 24 soros verse is, amely a következőkkel zárul:

...annyi mindent ad a fa;
úgy áll felettünk áldó kézzel,
mint egy ősapa,
ágain gyümölcssel, odvain mézzel,
mint ősanyánk maga.

FA ÉS FAANYAG

A magyar nyelv a „fa” kifejezést két értelemben használja: egyaránt érti alatta az élő fát és a „holt fát” az abból származó faanyagot, ellentétben nyelvi környezetünkkel ahol az élőfát és faanyagot megkülönböztetik egymástól (1. táblázat):

1. táblázat

Az élőfa és a faanyag

Nyelv	Élőfa	Faanyag
Angol	Tree	Wood, timber
Francia	Arbre	Bois
Német	r Baum	s Holz
Spanyol	Árbol	Madera
Orosz	Djerevo	Dreveszina
Lengyel	Drzewo	Drewno

Vannak ezen kívül olyan faanyagok, amelyek szerkezetükben, összetételükben nem azonosak a szaknyelvben tömörfának (Massivholz) nevezett természetes állapotú faanyaggal: ilyenek a különböző kompozit anyagok, pl. a műanyaggal kombinált faanyag, a polimerfa.

A FA A MITOLÓGIÁBAN

A nagy mesemondó testvérek egyike Grimm, Jakob szerint a német Tempel (a latin templom) a germán istenek elkerített szent berkeit jelölte. A kelták is imádták a fákat, amelyekben lélek lakozik. Ugyanez mondható el a szlávokról, finnugorokról.

A Kalevala fáiban is emberi hangok szólalnak meg:

Szól a virágos fenyőfa,
sűrű levelű fenyőfa:

'Ó bolondok bolondsága,
embernek értelmessége!
Járatlan jössz ágaimra
levelemre gyermek ésszel,
Hogy a Hold képét lehozzad,
s hamis csillagot szerezzél

IX. 151-158

Hosszú életével a fa a vissza nem fordítható idő, az idő múlásának jelképe, a történelem fája: családfák, emlékfák. Életének ritmusával viszont a periodikus időt, az örök körforgást jelképezi: életfa, a tudás fája, világfa formájában (Jankovics, 1998).

Az egyes fák virágzási idejéhez kapcsolódóan létezett fanaptár, fa ábécé.
Ez utóbbiból egy példa (Jankovics, 1998 nyomán):

D – mint duir, azaz tölgy: jun 10. – jul. 7.

A bükkfafélék családjába tartozó tölgy (Quercus) az európai erdők királya. Fáján kívül cserzőanyagot, állati takarmányt (makkot) ad. Május végétől június elejéig virágzik. Az eseményt Nagy-Britanniában egykor megünnepezték, ennek emléke az Oak Apple Day május 29-én.

Érdekes kapcsolat fedezhető fel a tölgy fája és az ajtók között az indoeurópai nevekben: Frazier, in Jankovics: a „dwer” szó bizonyítottan a latin durus – kemény és a görög drusz-ból ered, így a német „thür” és az angol „door” is. Ennek a következtetésnek az a gyakorlati alapja, hogy az ajtókat (és kapukat) a kezdetektől fogva a tölgyfájából készítették, mivel ez a legellenállóbb és legkeményebb fafaj, ezért legjobban véd a betolakodók ellen.

Tolkien J.R. R. „A gyűrűk ura” II.kötetében, 'A két torony'-ban (4. fejezet) leírja – és ez a filmen is jól érzékelhető - hogy amikor a sötét erők elleni harcban minden elveszettnek látszik az évszázados tölgyek képében megjelenő fa szellemek, az „entek” szinte lesöprik a gonosz egyik szövetségesét (toronyát) a színről azzal, hogy sziklákat hasogatva, földet megmozgatva gátat építenek, elterelve ezzel a folyót, majd a gátat átszakítva utat engednek az árnak. A felduzzasztott víztömeg erejével a torony hatalma sem dacolhat.

DAL, VERS

A bevezetőben említett „Erdő fohásza” után nézzünk két másik példát a fáról, a fafeldolgozás területéről:

József Attila „Fák” c. versében a következőket írja:

Görcsösen fogja ijedt gyökerük az elmálló talajt
Nedvük sebesen kering, tüdejük még zörren, még sóhajt
Rügyre gondolnak mormogva a fák

Ki ne ismerné a vidámabb népdalt, amely így kezdődik:

Fenn a tetőn faragnak az ácsok
Ide hallik a kopácsolások

Majd így folytatódik:

Eredj lányom kérdezd meg az ácsot
Ad-é egy csókért egy kosár forgácsot

A FAMEGMUNKÁLÓ MESTERSÉGEK

Évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtt a fa feldolgozása az erdőben kitermelt fanyersanyagnak faragással, hasítással, (szén) égetéssel, történő átalakításával kezdődött. A kivetkező lépés a fűrészelés, ill. a megmunkálásnak szakmühelybe vitele volt. Ez utóbbi már a mesterségeket jelentette. A famegmunkáló mesterségek jellemzőit Möller (1818) és Frecskay (1912) nyomán az alábbiakban (2. és 3. táblázat) lehet összefoglalni.

2. táblázat. Famunkák.

Ács munkák	Fából házak és más építmények	Deszkából, gerendából, szarufából, zsindelyből
Asztalos munkák	Házi eszközök: asztalok, almáriomok, bétolóládák, nyoszolyák, 's a' t. Az épülethez tartozó munkák: ajtók, ajtóbéllések, ablakrákák, gárditsok 's a' t.	Leginkább fenyőfából dolgoznak tölgyfából, mahagónifából 's a' t. ritkábban
Kerékgyártó munkák	...mindenféle szekereket készíttetnek.. úgy mint teher hordó szekerek, utazó szekerek, kotsik, hintók, cabrioletok, ...	A kerékgyártók jobbára bükkfából dolgoznak, az agyak és küllőjük a kereknek rendszerint tölgyfából van
Esztergályos munkák	Mindenféle hasznos eszközöket készíttetnek úgy mint: székeket, asztalokat, kerek guzsalyokat, motollákat, tsigákat 's a' t.	bükkfából, égerfából, fenyőfából 's a' t,
Bodnár vagy pintér munkák	... mindenféle házhoz és pintzéhez való faedényeket készítenek, úgy mint: boros hordókat, tonnákat, vékákat, kupákat 's a' t	Úgynevezett szokott donga vagy dongafából
Muzsika eszközöket készítő munkák	Sokféle muzsikai szerszámokat, úgy mint klavirokat, fortepianokat, hárfákat, flutákat, clarinetokat, fagottokat, hegedűket 's a' t.	..nagyobb részt fából

Forrás : Möller, 1818

3. táblázat. Famegmunkáló szakmák és jellemzőik (Forrás: Frecskay, 1912).

Szakma	Termék, készítmény	Fő szerszám
Ács	Fa építmények	Fejsze, szekerce
Asztalos	Bútor, ajtó, ablak	Fűrész, gyalu, véső, fűrő
Kádár (bodnár)	Fa edények	Szekerce, gyalu, fűrő
Faesztergályos	Fa forgástestek	Esztergapad, - kések
Fametsző	Fatábla (nyomófa)	Vésők
Hegedűműves	Húros hangszerek	Kés, fűrész, gyalu, fűrő
Kárpitos	Bevonatok	Kalapács, olló, fogó, tű
Kerékgyártó (bognár)	Szekér, kocsi, szán	Szekerce, eszterga, fűrő

Jól látható a 3. táblázatban, hogy amíg az ács fejszével, szekercével dolgozott (ma már legalább ennyire fontos szerszáma a fűrész, sőt a láncfűrész is), addig az asztalosnál a fűrész mellett a gyalu vált az egyik legfontosabb szerszámmá, tette lehetővé az „ácsolt ládák” helyett a finomabb megmunkálását, gyalult asztalos termékek: a bútorok, vagy ahogy egykor nevezték a mobiliák készítését. A gyalu utáni korszakváltást a famegmunkáló műveletek gépesítése, majd komputerizálása jelentette.

Az ácsolt és a gyalult összeépítés közötti különbségre utal Arany János a „Buda halála” tizedik énekében, amikor Etellakát írja le:

Legszélén a szolgák sátorai voltak
Egyszerű fenyvekből boronába róttak
Aztán beljebb, mint csinosodni kezdte
Gyaluval hajlák simán beeresztve

Talán érdekesség, hogy a faiparos kézműves szakmák csúcsteljesítményét a kovácsok és lakatosok együtt dolgozásával készülő kocsi, ill. hintógyártás jelentette a XVII. századtól Magyarországon, s ebben külön fejezetet képez a magyar kocsi története, mint ahogy erről volt már szó egy évvel ezelőtti ankétunkon.

TÉVHITEK, FOGALMAK

Első „irodalmi” benyomásomat a faiparról általános iskolás olvasókönyvemből kaptam, amely szerint a faüzemben „örlik a fát, etetik vele a gépeket”. Ma már tudom, hogy szakmailag az „örlés” egyedül a papírgyártásban állná meg a helyét, amikor is a cellulóz előállításához u.n. faköszörületet készítenek.

A közhasználatban, elsősorban az egykori TÜZÉP telepeken és barkácsboltokban elterjedt „pozdorja, pozdorjalap” kifejezés félrevezető, ugyanis legtöbbször faforgácslapról van szó – s ebből készül a bútorok egy része is – ami a faapríték ragasztóval, való összepréselésével előállított faanyagféleség. A pozdorja ezzel szemben olyan egynyári növényeknek, mint a len és kendernek a fás része. Egy időben készültek ugyan – kis mennyiségben – len és kenderpozdorja lapok, azonban a bútorgyárok nem ebből, hanem faforgácslapból, pontosabban faforgácslemezéből dolgoztak.

Hasonlóképpen téves a szekrények hátfalaként használatos farostlemezt „papírlameznek” nevezni is, hiszen ez a faanyagféleség szinte teljes egészében rostjaira bontott és összepréselt faanyagból készül. Az igaz, hogy a papír hagyományos nyersanyaga is a fa, de abban számos adalékanyag is van.

Az eredeti Thonet-bútor a történeti Magyarország Thonet gyáraiban, a bükkfa hajlításával készített bútorokat jelentette. Thonet gyár a mai Magyarországon nem működik, de ezzel az eljárással készített hajlított bútorokat változatlanul „Tonett” bútoroknak nevezik. Az eljárás lényege a lécek nedves hőkezeléssel lágyítása, sablonba hajlítása, majd sablonban szárítása, ami után a faanyag megtartja hajlított formáját.

A „Varia” bútor fogalma a két világháború közötti Lingel Bútorgyárhoz kötődik és az egybe épített u.n. komibált szekrények helyett a darabonként (szekrénytestenként) forgalmazott, egymás mellé és egymás fölé rakható szekrényelemeket jelentette. Ennek megújítása volt az

1960-as években a Budapesti Bútoripari Vállalat „Varia” bútora, majd az 1970-es évek végével átütő sikert aratott elemes forgalmazású szekrénysorok (Garzon, Réka, Donimó, stb.).

Ekkor történt meg a budapesti Domus Áruházban, hogy az egyik idősebb nénike látván a kiírást „Réka elemes szekrények” megkérdezte az eladótól, hogy hol van ebben lelkem az elem?”

Még 1952-ben az Országos Tervhivatal döntött egy évi 10 ezer tonna farostlemezt elállító üzem létrehozásáról és Kalocsát jelölte ki az új gyár helyszínéül. Szóbeli indoklás: Kalocsa érseki székhely, erős ott a klerikális reakció, nagyipari munkássággal kell azt egyensúlyozni (Rózsás, 1996). A farostlemezgyárat végül is Mohácsott építették fel. Ez lett a Mohácsi Farostlemezgyár, ismertebb nevén a MOFA.

A MOFA gyár indulása előtt „fentről” javasolták, hogy a Dunán egy igen erős hálót kellene keresztbe kifeszíteni ki, melyben fennakad a fauszadék és ezzel biztosítható lenne a gyár fa alapanyag ellátása. A javaslatot komolyan megvizsgálták de végül is nem valósították meg, mert akkor le kellett volna állítani a Dunán a hajóforgalmat.

A FAIPAR KÜLÖNBÖZŐ TERÜLETEI

Az erdei faipar (máshol erdészeti ipar) az erdőterületen végzett, a fakitermeléssel egy időben, a szabad ég alatt végzett tevékenység volt, amelyben először a fa hasításával, faragásával, majd fűrészelésével foglalkoztak.

A XIX. és XX. század fordulóján a statisztika még fa- és csontiparról beszélt (mivel a faanyag és a csont darabolása, szeletelése hasonló fűrészeken történt), a mai megközelítést a 4. táblázatban mutatom be.

Ma – leegyszerűsítve- fűrésziparról, falemeziparról, bútorigarról épületasztalos-iparról és az u.n. vegyes faiparról beszélünk, ami nagyjából a gazdaságtörténetileg is megfogható statisztikai besorolást is jelenti.

4. táblázat. A faipar és termékei.

Iparág	Alaptermékek	Idesorolt termékek
Fűrészipar	Deszka, palló, gerenda, parkettléc, hordódonga	Hordó, faláda, rakodólap, parketta
Falemezipar	Forgácslemez, farostlemez, rétegelt lemez	Laminált padlólap
Bútoripar	Tároló- ülő- és fekvőbútorok	
Épületasztalos ipar	Ajtó, ablak	Fa-burkolóanyagok
Vegyes faipar	Minden más	Cellulóz, papír

A történeti Magyarország erdős vidékein a fából való építkezésnek komoly hagyományai voltak és vannak. A mai Magyarországon a szilikát alapú (tégla, cserép) házépítések dominálnak, egyedül a hétvégi telkeknél, üdülőtelepeknél terjed a faház.

Az 1980-as években divat volt a szanálások alkalmával bontásokból származó anyagok: faanyag, téglák ismételt felhasználása. Amikor telekszomszédommal hétvégi ház építését terveztük, felmerült egy közös faház felhúzása. Szomszédom közölte, hogy nem jó a faház, ugyanis egyik ismerőse azt épített és nem tud aludni, mert állandóan kopácsolnak benne a harkályok. Csodálkoztam, de megkérdeztem: honnan vette a faanyagot? Természetesen bontásból - mondta. Magyarátképpen a bontott faanyag tele lehetett rovarokkal, azért jártak oda a harkályok. A mai faházak már (remélem) védőszerrel, és hővel kezelt faanyagból készülnek.

A ragasztott faszerkezetek, elsősorban tetőszerkezetek alkalmazása általánossá vált a mezőgazdaságban és a nagy áthidalású középületekben: uszodák, sportsarnokok, templomok tetőszerkezetei készülnek ezzel az eljárással.

A fatemplomok, haranglábak építésének történeti hagyományai vannak az erdélyi és kelet-magyarországi református területeken. Erre egy példa lehet a lónyai harangtorony.

A XX. század utolsó harmadában Makovecz Imre tervezésében születtek igen eredeti alkotások, amelyeket organikus építészetnek neveznek. A számos alkotás közül a Sevillei Világkiállítás magyar pavilonját és a paksi katolikus, valamint a siófoki evangélikus templomot emelem ki.

FAFARAGÁS, FAESZTERGÁLÁS

Az épületektől térjünk most vissza az ősi fafeldolgozási eljárásokhoz, a fafaragáshoz és az esztergáláshoz. A népi hagyományokra épülő ősi mesterségnek számos mai követője akad. Ezekből két példa:

Összefoglalás helyett végül szoborbútor példa, amely igen eredeti, kissé humoros felfogásban készült, emellett faragott szoborként és a bútorként egyaránt megállja a helyét. A Mester kezében tartja palettáját és ecsetjeit, többi szerszáma (valószínűleg) a hasában lévő fiókokban és az ajtó mögött található.

Források:

- Bánszky Pál (2000): Megújuló faragóhagyomány 1973-1998. Dr. Bánszky Pál
- Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Takács Béla (1992): Református templomok Magyarországon. Hegyi és Társa Kiadó, Budapest.
- Freckay János (1912): A mesterségek szótára. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest. Nap Kiadó, 2001.
- Jankovics Marcell (1998): A fa mitológiája. Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen.
- Kézművesek az ezredfordulón (Földesi József szerk., é.n.) Magyar Kézműves Kamara
- Möller János (1818): Az Európai Manufaktúrák és Fábrikák Mesterség Műveik. Trattner János, Pest. Állami Könyvterjesztő Vállalat Reprint sorozat, 1984.
- Rózsás József (1996): Fejezetek a MOFA történetéből. Mohácsi Farostlemezgyár, Mohács.

- Sprok Antal (2004): Szoborbútorok. Sculpture – Furniture. Sprok Antal.
- Tolkien, J.R.R. (1981): A gyűrűk ura II. A két torony. 4. fejezet. Szilszakáll. Gondolat, Budapest.
- Szalay András (1991): A siófoki evangélikus templom. Magyar Építőművészet 4.sz.
- Tóth Sándor (2001): A fafeldolgozás 1945 után. Fejezetek a fa- bútoripar történetéből 1945-től az ezredfordulóig Magyarországon. Agroinform Kiadó, Budapest.
- WWW.mtesz.hu /Tudományos technikai eredményeink.../A faipar története. Erdőből a fát, fából a bútort.